

О.М.Уривалкін

Історія України **(середина XIII – середина XVII ст.)**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
КОНДОР

2005

УДК 94(477.51)''12/16''(075.8)
ББК 63.3(4Укр)4я73
У 69

*Рекомендовано МОН України як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2-2076 від 21.09.2004)*

Рекомендовано до друку вченою радою Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 11 від 26.06.2003 р.)

Рецензенти:

кандидат історичних наук, доцент *А.М. Острянко*;
кандидат історичних наук, доцент *П.П. Захарченко*

Уривалкін О. М.

У69 Історія України (середина XIII – середина XVII ст.). Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К: «Кондор», 2005. – с.284

ISBN 966-8276-28-0

Автор, спираючись на сучасні наукові розробки вітчизняної та зарубіжної історіографії, висвітлює події української історії від часів монгольської навали до середини XVII ст. У посібнику розглянуто різні аспекти і точки зору на соціальні та економічні відносини в тогочасному суспільстві, церковні та політичні питання, висвітлені ключові проблеми історії України XIII – XVII ст.: монголо - татарський фактор, зародження козацтва, українсько-польські конфлікти та визвольна боротьба.

Рекомендується учням гімназій, ліцеїв, коледжів, студентам, аспірантам і викладачам, а також тим, хто цікавиться життям українського народу.

Автор із вдячністю прийме побажання та зауваження читачів, намагатиметься врахувати їх у своїй подальшій роботі.

ББК 63.3(4Укр)4я73

ISBN 966-8276-28-0

© Уривалкін О.М., 2003
© «Кондор», 2005

Зміст

Розділ I. Монгольська навала та встановлення ординського іго	6
1. Вступ до питання	6
2. Монгольська експансія	7
3. Улус Джучі та золотоординське іго	14
4. Ординське іго і його особливості	20
Розділ II. Південно-Західна Русь: Галицько-Волинське князівство (40-ві роки XIII ст. – 40-ві роки XIV ст.)	25
1. Вступ до питання	25
2. Князювання Данила Галицького	27
3. Галицько-Волинська Русь в кін. XIII – 40-х роках XIV ст.	35
Розділ III. Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське	44
1. Вступ до питання	44
2. Становище українських земель у складі Великого князівства Литовського	46
I етап (1321-1362 рр.) – Литовська експансія на українські землі («проникнення, включення, приєднання») ...	46
II етап (1362-1385) – «старовини не чіпати, а новини не вводити», початок тенденції централізму	52
III етап (1380-1480) – втрата українськими землями своєї автономії	58
IV етап (1480-1569 рр.) – литовська програма «збирання» давньоруської спадщини поступається польському експан- сіонізму. Центром «збирання» земель Русі стає Московське князівство	70
Розділ IV. Українські землі у складі Польщі, Угорщини, Молдавії, Османської імперії та Московської держави	80
1. Ідеологічне обґрунтування претензій на українські землі	80
2. Польська експансія на українські землі (Галичина, Волинь і Поділля, 40-ві роки XIV – 60-ті рр. XVI ст.)	83
3. Закарпаття у складі Угорщини	88

4. Північна Буковина у складі Угорщини, Молдавського князівства та Османської імперії 92
5. Чернігово-Сіверська земля у складі Московської держави (кінець XV – початок XVII ст.) 96

Розділ V. Соціально-економічні процеси на українських землях в XIV – середині XVI ст. 108

1. Соціальна структура українського суспільства 108
2. Станово-представницькі установи Великого князівства Литовського у XIV – середині XVI ст. 117
3. Економічний розвиток українських земель у XIV – середині XVI ст. 120

Розділ VI. Україна в складі Речі Посполитої (друга половина XVI – середина XVII ст.) 128

1. Передумови Люблінської унії 128
2. Люблінська унія 1569 р. та її наслідки 131
3. Соціально-економічне становище українських земель у складі Речі Посполитої 136
4. Культура України в XIV – першій половині XVII ст. 143

Розділ VII. Церковне життя та міжконфесійні відносини в Україні (друга половина XIII – середина XVII ст.) 149

1. Релігійні процеси в Україні (середина XIII – XV ст.) 149
2. Міжконфесійні відносини та реформація в Україні (XV – XVI ст.) 155
3. Брестська (Берестейська) церковна унія 1596 р. та її наслідки 163
4. Відновлення і легалізація Православної Церкви в Україні .. 167

Розділ VIII. Крим та Кримське ханство в XIII – першій половині XVII ст. 176

1. Італійські колонії в Криму. 176
2. Князівство Феодоро (Готське князівство) 182
3. Кримське ханство 184

Розділ IX. Виникнення та еволюція козацтва на території України . 209

1. Походження козацтва 209
2. Причини та джерела формування українського козацтва 212
3. Запорозька Січ 222
4. Козацтво у міжнародних відносинах 239

Розділ X. Переростання козацтва в окремий стан українського суспільства (національно-визвольна боротьба українського козацтва в кінці XVI – першій половині XVII ст.)	245
1. Створення реєстрового козацького війська	245
2. Козацькі повстання кінця XVI ст.	251
3. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного	257
4. Повстання 20-30-х рр. XVII ст.	262
5. Козацтво як явище євразійської історії	267
Література	275

Розділ I

Монгольська навала та встановлення ординського іга

1. Вступ до питання

Монгольський період — одна з найзначніших епох у слов'янській історії. Це був період глибоких змін в усіх сферах політичного і соціального устрою. Прямо чи опосередковано монгольська навала сприяла падінню політичних інститутів у Давньоруській державі й зростанню абсолютизму і кріпосництва. У Південно-Західній Русі (Україна) монголи владарювали близько століття. В середині XIV ст. їхня влада була обмежена Литвою. На Східній Русі (Москва) монголи продовжували контролювати суспільне життя (хоча і в «м'якій формі») до 1480 р.

Питання про роль монгольської навали й ординського іга в слов'янській історії обговорюється уже кілька століть. Ще в XVII ст. укладач «Синописа» (1674 р.) — ректор Києво-Могилянського колегіуму, Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель і автор «Скіфської історії» (1692 р.) царський стольник Андрій Лизлов у своїх працях особливе місце надали «татарам, Батиеву нападу, Золотій Орді та іншим татарським ханствам». Історики старшого покоління — М. Костомаров, С. Соловйов, М. Грушевський, А. Насонов, Б. Греков надавали великого значення монгольському впливу на слов'янські

землі. Велику увагу цьому питанню приділяють і сучасні дослідники: Л. Гумельов, М. Кром, П. Толочко, М. Котляр, О. Русина. Але багатівкове вивчення питання призвело спеціалістів до абсолютно різних оцінок і полярних висновків.

На сьогодні з приводу цього існують три основні погляди.

1. Монгольська навала мала негативний вплив, але напад Батия не знищив давньоруський народ. Встановлення ординського іга не призвело і до тієї багатівкової стагнації економіки, яка настала в Північному Ірані й Азербайджані після їх завоювання. **Але знищення десятків міст, загибель і полонення людей негативно вплинуло на демографічний, господарський, політичний і культурний розвиток слов'янських земель,** що й зумовило в майбутньому помітне відставання від країн Західної Європи (П. Толочко, М. Котляр, Б. Рибаків, В. Кучкін).

2. Монгольської навали не було, а був похід кочівників, який призвів до військового союзу Русі з Ордою. Ординського іга фактично не було. Князівства, які пішли на союз з Ордою, повністю зберегли свою ідеологічну незалежність і політичну самостійність. **Русь була не провінцією Монгольського улусу, а країною-союзницею великого хана** (Л. Гумельов, Г. Вернадський, Е. Хара-Даван, С. Трубецькой).

3. Ніякого нападу на Русь не було, і татаро-монгольська орда – це збройні сили руських князів Юрія (Чингізхана) та Івана (Батия) Даниловичів, які об'єднали руські землі і створили імперію, яку на Заході називали Grande Tarteria. При цьому Монголія – всього лише видозмінене слово грецького походження Megalion – «Велика» (А. Фоменко, В. Носовський, А. Бушков, А. Гуц).

2. Монгольська експансія

Монгольські племена носили різноманітні назви: власне монголи, меркити, керейти, ойрати, татари та ін. Китайські хроністи, описуючи народи, що мешкали на північ від Китаю, у Великому Степу, називали всіх степняків «татарами», подібно до того, як ми називаємо «європейці, американці». Але насправді етнонім «татари» був назвою одного з найбільших і найвоїннічіших степових племен.

У II половині XII ст. монгольські племена об'єдналися в єдину державу під владою роду Борджигінів. В упертій боротьбі монголи на чолі з Темуджіном підкорили татар. Переважна частина останніх була перебита (страшили усіх, хто був вищий на зріст від колеса воза). У 1206 р. на з'їзді (курултаї) на березі річки Онон Темуджін був проголошений правителем Монголії – Чингізханом (значення цього імені чи титула досі не з'ясоване). Свою державу він організував за військовим зразком. Вся територія була поділена на три частини: центр, ліве і праве

Рис. 1.1. Чингізхан

крило. Кожна з них ділилася на «тьми» (10 тисяч). Кожна «тьма» – на «тисячі», «тисячі» – на «сотні», «сотні» – на «десятки» на чолі з темниками, тисячниками, сотниками, десятниками. Найбільші адміністративні одиниці керувалися братами і синами Чингізхана. Ханом міг бути тільки чингізид.

Створивши достатньо сильну і могутню державу, Чингізхан став завойовувати сусідні країни. Протягом 1207 – 1222 р.р. він підкорив Південний Сибір, Північний Китай і Закавказзя. Почавши походи з метою встановлення свого панування в степовій Євразії з 13 тисячами воїнів, монголи за вісімдесят років підкорили 720 племен і народів. Була створена величезна монгольська імперія.

Тривалий час половці воювали з монголами на рубежі р. Яїк, утримуючи при допомозі башкирів монгольські війська за річками Ембою та Іргизом.

Але у 1222 р. монголи завдали поразки грузинам і в обхід неприступного Дербента увійшли в степи Північного Кавказу, де мешкали ала-

Історична довідка

МОНГОЛО-ТАТАРИ – термін умовний. Китайські хроністи, описуючи народи, що мешкали на північ від Китаю, у Великому Степу, називали всі етнічні об'єднання одним іменем – «татари». З часом ця назва укоренилась в європейській термінології XIII–XIV ст., у якій поняття «татари» вживалося для позначення монголів-завойовників. Тому в епоху середньовіччя слова «татари і монголи» стали для літописців та хроністів майже синонімами. В той же час монголи не склали більшості ні в державі Чингізхана, ні в війську. Наприклад, у поході 1237 р. у 130-тисячному війську монголів було близько 4 тисяч, однак вони відіграли провідну роль: займали керівні посади, були військовими радниками, охоронцями, спостерігачами за порядком і виконанням наказів головної ставки. Руські літописи скрізь використовують назву татари, а не монголи. Після загибелі Монгольської імперії (1419 р.) творський (атарський) прощарок у Золотій Орді вийшов на передній план.

ни (три тумени: Джебе, Субудая, Тугачара склали приблизно 20 тис.). Підкоривши аланів, монголи підійшли до Дону і, об'єднавшись з бродниками (слов'яни), вдарили по половецьких тилах і знищили війська хана Юрія Кончаковича і Данила Кобаковича, а хан Котян, тесть Мстислава Удатного, подався до Дніпра по допомогу руських князів.

Не бажаючи мати ворогами русичів, монголи вислали до Києва послів з мирними пропозиціями, але там їх було вбито.

На р. Калці об'єднане половецько-руське військо (близько 80 тис.) у травні 1223 р. (31.05, за іншими даними – 16.06) через нерішучість та неузгодженість дій було розгромлене значно меншими силами монголів (20 тис.).

Нова хвиля монгольського нашестя розпочинається з 1237–1239 р.р., коли на прикордонних рубежах Русі з'явилося багатотисячне військо

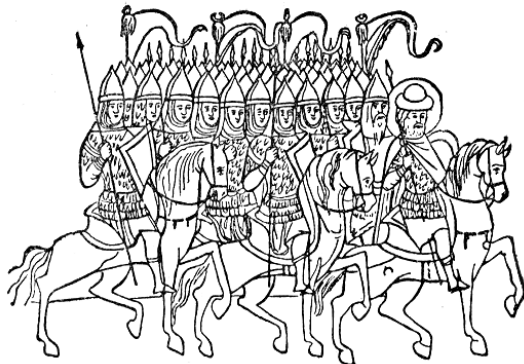

Рис. 1.2. Князівська дружина
(Сильвестровський список XIV ст.)

Коли ми говоримо про Русь XIII ст., на яку в 1237 – 1239 р.р. напали монголи, то іноді складається образ єдиної держави. Насправді єдиної Русі у політичному відношенні тоді не існувало. Русь у 30-х роках XIII ст. ділилася приблизно на тридцять п'ять окремих князівств, незалежних одне від одного або нетривко пов'язаних між собою. На території Південно-Західної Русі (Україна) знаходилися: на північному заході – Туровське князівство, на півночі – Чернігівське, до складу якого входили Козельське, Курське, Рильське, Новгород-Сіверське, Путивльське князівства. На південь від Чернігівського князівства розташовувалося Переяславське. Київ у 30-х роках XIII ст. був центром Київського князівства, до якого входило ряд дрібних князівств: Вишгородське, Канівське, Торчезьке. На захід від Київського князівства простяглися Волинське й Галицьке. До їх складу входило кілька невеликих князівств: Белзьке, Червенське, Луцьке, Перемишльське. За відсутності політичної єдності князівств не було і єдності військової, що й призвело до трагічних результатів.

Поки протягом осені 1237 – весни 1238 р.р. монголи плундували північно-східні землі, на півдні (Україна) життя протікало у звичному ритмі. Князі продовжували ворогувати один з одним і навіть не

онука Чингізхана – Батия (Бату). Для участі у великому поході на Захід зібралось одинадцять царевичів-чингізидів, кожен йшов зі своїм окремим туменом. Південним туменом, який рухався на Переяслав, Чернігів та Київ, командував двоюрідний брат Батия. Ім'я його в різноманітних джерелах читається по-різному: хан Менгу, Менгат, Монке, Мунке, Менке.

робили спроб об'єднатися для відсічі ворожого нападу. Кожен вважав, що до нього черга не дійде, а якщо й дійде, то він відсидиться за міцними міськими мурами. Розплата за політику «моя хата скраю, нічого не знаю» не змусила себе довго очікувати.

Навесні 1239 р. монголи вдерлися у порубіжні українські землі. Перший удар прийняло Переяславське князівство. Переяслав мав міцні оборонні укріплення, крім того, обороноспроможність міста по-

Історична довідка

ДЖОВАННІ де ПЛАНО КАРПІНІ (1182–1252 рр.) – італійський чернець, францисканець-мінорит. За дорученням Ліонського Собору (1245 р.) відправлений папою Інокентієм IV до Монголії з метою зібрання відомостей про політичне і військове становище монголів та їхні плани. У 1247 р. повернувся, подавши опис своєї поїздки – «Подорож до східних країн».

силювали водні перешкоди – з трьох боків його оточували річки Трубіж і Альта, а з четвертого – глибокий рів. Однак, 3 березня Переяслав було взято. За даними «Галицького літопису», ворог захопив місто, «вивив його усе, і церкву архангела Михаїла сокрушив... І єпископа, преподобного Симона, вони убили...» Очевидно, саме єпископ очолив захист Переяслава, а кам'яна церква стала останнім оборонним рубежем.

Після такого погрому місто не змогло відбудуватися протягом сотень років. Було знищено й інші міста і села князівства.

У жовтні 1239 р. тумен хана Менгу підійшов до Чернігова. Тут князював Михайло Всеволодович із роду Ольговичів (одночасно він був і великим князем київським). Князь не став чекати, поки монголи обложать місто, а втік до Києва. На допомогу обложеним прийшов двоюрідний брат Михайла Мстислав Глібович. Під стінами Чернігова відбувся бій, і князь з незначною кількістю вцілілих воїнів змушений був рятуватися втечею. 18 жовтня монголи вдерлися до Чернігова, перебили жителів і дотла випалили місто. У своїх межах Чернігів зміг відновитися лише через 500 років.

З Чернігова хан Менгу послав до Києва гінця князю Михайлу Всеволодовичу (Чернігівському) з наказом здати місто. Наказавши вбити гінця, князь Михайло залишив Київ. Проте наближалася зима, і тому хан не став штурмувати місто і відвів війська на південь. У грудні монголи здійснили похід на Крим і заволоділи майже всім півостровом. Тим часом у Києві відбулися зміни. Михайло Всеволодович під тиском суздальського князя Ярослава Володимировича змушений був тікати до Угорщини. Не встиг Ярослав покинути Києва, як на великокнязівському престолі спробував утвердитися Мстислав Мстиславович Смоленський. Та невдовзі він поступився місцем сильнішому суперникові – князю Данилу Галицькому, який, посадивши у Києві свого воєводу Дмитра, повернувся до Галича. За таких умов годі було чекати належної підготовки міста до протистояння ворогові.

Новий 1240 р. почався нападами монголів на уцілілі південні міста. Одне за одним падали Княжа Гора, В'ятичів, Білгород, Василів та інші

фортеці Київської землі. Восени 1240 р. майже вся армія Батия оточила Київ. За свідченням літопису, хан почав облогу «многим-множеством сили своєї», і «не було чути нічого од звуків скрипіння возів його, і од звуків іржання стад коней його...» Прилаштувавши стінобитні машини, нападники день і ніч били ними стіни й штурмували фортечні мури. Приблизно через чотири тижні вони зробили в стіні пролом біля Лядських воріт (сучасний Майдан Незалежності) і захопили частину валу. Битва була запеклою. Як зазначив літописець, «вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як ламалися списи і розколювалися щити, а стріли затьмарили світ переможеним». Наступного дня захисники зайняли укріплення «міста Володимира» й приготувалися до оборони. Але монголи прорвались біля Софійських Воріт і рвалися до князівських палат на Старокіївській Горі. Захисники міста на чолі з воеводою Дмитром за ніч поставили перед Десятинною церквою огорожу із загострених догори колод. Це була остання лінія оборони Києва. Вранці монголи почали штурм. Частина захисників загинула від шабель і стріл, інші — під уламками церкви. До рук ворогів потрапив поранений керівник оборони Дмитро, якого монголи, на знак поваги до його мужності, дарували життя.

Про винятково запеклий характер боротьби в Києві свідчать масштаби його руйнувань і демографічні втрати. До монгольської навали в місті налічувалося близько 9 тисяч дворів, понад 40 монументальних споруд і 50 тисяч мешканців. 1246 р., тобто через шість років після штурму, французький чернець Джіованні де П'єрано Краніні, відвідавши Київ, записав: «місто це було великим і досить багатолюдним; а тепер воно зведене нанівець, ледве існує там 200 будинків, а людей там тримають вони в найтяжчому рабстві». З монументальних споруд у дуже пошкодженому вигляді збереглося лише декілька, а городян налічувалося близько 2 тисяч осіб. (Оборона Києва тривала 93 доби. За Лаврентіївським літописом, місто було захоплене 6 грудня, за Новгородським та Псковським — 19 листопада).

Після захоплення Києва монголи рушили на захід. Були зруйновані Ізяслав, Кам'янець-на-Случі, Колодяжин, Володимир-Волинський та Галич. Погрому зазнали й інші міста Волині та Галичини. Лише добре укріплений Холм відбив напад ворога і вцілів.

Треба відзначити, що відсіч ворогові давали в основному мешканці міст, прості дружинники й селяни, а князі рятувалися втечею, залишаючи землі напризволяще. Волинський князь Василько Романович втік до Польщі, Данило Галицький спочатку пішов до Угорщини, а звідти — у землю Мазовецьку; Михайло Всеволодович (Чернігівський) врятувався в Сілезії. Крім того, кожен бився за себе. Літописець пише, що «ніякої допомоги від інших південних руських князівств Київ не одержав». Так трапилось і з іншими містами. Розрізнені острівці на-

родного протистояння не змогли врятувати Південно-Західну Русь і зупинити монгольську навалу.

Проїшовши нищівним смерчем через Галицьке і Волинське князівства, орди Батия у 1241 р. перейшли Карпати і спустошили Південну Польщу, розоривши Люблін, Завихост, Сандомир і Краків (звідси частина військ на чолі з ханом Пета була послана на Бреславль – Сілезію). Головні ж сили Батия увійшли до Угорщини і Трансильванії.

Історична довідка

БОЛОХОВСЬКА ЗЕМЛЯ – давньоруська історична область, можливо, спочатку входила до Київської землі і розташовувалась у верхів'ї Південного Бугу і басейні рік Горинь, Случ і Тетерів. Головні центри – Болохово, Бакота, Губін, Кобуд, Городець, Деревич, Дядьків. За літописними даними, ця земля як цілісна територіальна одиниця існувала лише в XII – XIII ст.; востаннє згадується у 1257 році. Болоховські князі, які провадили тривалу війну проти Галицько-Волинського князівства, під час монголо-татарського нашествя визнали владу чужинців, зобов'язавшись сплачувати щорічну данину зерном.

Питання про виборність правління в Болоховській землі залишається дискусійним.

Направлені до Сілезії монгольські війська (30 тис.) були зустрінуті поблизу м. Лігніци (Легніца) 20-тисячним військом лицарів на чолі з Генріхом II Кротким, великим герцогом Нижньосілезьким і Польським. Бій відбувся біля села Вальштадт 9 квітня 1241 р. Великий герцог загинув, а військо було розгромлене. Через три дні монголи повернули на південний захід, щоб об'єднатися з головними силами Батия, який, розбивши 60-тисячне військо угорського короля Бели IV, дійшов до Хорватії і Далмації (узбережжя Адріатичного моря).

Не дивлячись на переможний рух у Південно-Східній Європі, Батий не скористався плодами своїх завоювань (якщо не рахувати грабежі і численні розорення захоплених територій) і на осінь 1241 р. повернув назад, на схід, прийшовши у Північне Причорномор'я долиною Дунаю і далі до Волги.

Монгольська навала завдала нищівного удару по історичному життю Південно-Західної Русі, однак не зупинила його. На Правобережній Україні частина дрібних князів і сільських общин визнали владу загарбників і погодилися «обробляти землю для монголів». На це пішли мешканці болоховських міст.

За болоховськими потяглися й інші міста або союзи міст, що виділилися в той тривожний час (а можливо, навіть і раніше) зі складу старих князівських волостей – київських і волинських, а також міста в басейні річок Тетерів і Горинь. У літописі їх мешканці називаються «людьми татарськими». Відомості й джерела про них мізерні, що й не дивно, з огляду на короткочасність їхнього існування. Болоховська земля зникла як адміністративна одиниця десь у 60-х роках XIII ст.

Аналогом болоховських міст дехто вважає так звані Ахматові слободи в Посейм'ї на теренах Чернігівщини, але проіснували вони теж недовго (1283-1284 р.р., а за іншими даними – 1287-1291 р.р.).

У цей час Подніпров'я перетворилося на терен монгольських кочовищ. Воно було поділене між темниками Мауци (Могутній) та Куремсою (Коренцою). Перший кочував на Задніпров'ї, другий – степами Правобережжя. Цей поділ зберігся й надалі: за твердженнями східних авторів, наприкінці XIV ст. Правобережжя становило улус Хурмадая, а Лівобережжя – «область Бек-Ярика».

Київська земля не була знищена монгольським нашествям. Київ не тільки продовжував існувати, але й вів зовнішню торгівлю. Плано Карпіні в своїх записках згадує купців з Польщі, Австрії, Константинополя, Генуї, Венеції і Пізи, яких він зустрів у Києві. Але метастази занепаду вже дали про себе знати, і це стало наслідком як природно історичного процесу, так і монгольської навали.

У другій половині XIII ст. в джерелах зникає згадка про київських князів («Київ знекняжив»). Крім того, 1299 р. митрополит Максим переносить резиденцію з Києва до Володимира. У постанові патріаршого собору, який санкціонував перетворення Володимирської єпископії на «місце постійного перебування й вічного спочинку» митрополитів (1354 р.), йдеться про «вкрай тяжкий стан Києва, котрий дуже потерпав від сильного натиску з боку аламанів (татар)». *Але є в документі й згадка про зменшення пастви митрополитів, а звідси й засобів до існування. Таким чином, прагматичні мотиви переїзду митрополита Максима до Володимира підтверджують політичний, економічний і демографічний занепад Києва, що і призвело до втрати ним ролі «об'єднувача слов'янських земель».*

Переяславська земля після походу Батия на кілька століть припинила своє існування як окреме князівство. Туровська земля, розрізана на дрібніші турово-пінські князівства, у другій половині XIII ст. перейшла під владу галицько-волинських князів.

У Чернігівській землі княжий устрій уцілів, особливо у північній і польській її частинах. Центральні, ще недавно найбільш багаті, райони князівства швидко безлюдніли. За даними В. Коваленка, кількість сільських поселень у регіоні в цей час, порівняно з попереднім періо-

Рис. 1.3. Бату-Хан (Батий), онук Чингізхана, засновник Золотої Орди

дом, скоротилась майже у 25 разів. Наслідком цього була не лише повна втрата чернігівськими князями політичного впливу в інших землях, а й поступовий фактичний розпад князівства на ряд удільних князівств: Белевське, Одоєвське, Воротинське, Карачевське, Баратинське, Могинецьке, Волконське, Новосільське та інші. Більшість із цих князівств у середині XIV ст. перейшла під владу Великого князівства Литовського.

У занепаді перебували сільське господарство, ремесла, торгівля. Не припинялися напади ординців, що спонукало значну частину населення мігрувати на північ та захід. У 1283 р. баскак Ахмат, грабуючи населення, розігнав чимало мешканців Чернігівщини. Багато сіл занепало. Політичний центр Чернігівської землі перемістився в лісовий Брянськ. Причиною цього став занепад Чернігова й Новгород-Сіверська, що було наслідком монгольського нашествия і військової активності литовських феодалів (літопис згадує Хвала, воєводу князя Миндовга: «іже велико убивство творяще земле Черниговской»).

Занепад Києва і Руської землі (Київщини, Переяславщини, Чернігівщини) призвів до виникнення нових центрів консолідації слов'янських земель після монгольського нашествия. На думку частини істориків, таким новим центром стала Володимиро-Суздальська земля, яка, згідно з їхньою концепцією, ще з другої половини XII ст. поступово, але неухильно, перебирає на себе функції реального лідера Східної Європи.

Інша група дослідників (переважно українських) вважає, що події середини XIII ст. тільки прискорили розкол Русі на дві половини: Північну (Північно-Східну), з центром у Володимирі, та Південну (Південно-Західну), з центром у Галичі, що і стали новими вогнищами державності в регіоні і центрами формування великоруського та українського етносів.

3. Улус Джучі та золотоординське іго

У 1242 р. (за іншими джерелами – 1243 р.) хан Батий в степах Нижнього Поволжя заснував свою ставку Сарай-Бату, столицю нової держави – великого Улусу Джучі (Великого Улусу, Орди, або Кипчакського ханства), що відома в історичній літературі як Золота Орда. Деякий час ця держава була під номінальним підпорядкуванням у монгольського хана, який перебував у м. Каракорумі.

Як відзначає В. Похльобкін у своїй роботі «Татари і Русь», Улус Джучі займав величезну територію від нижньої течії Дунаю та Дністра на заході до Сир-Дар'ї та Іртиша на сході. Крайній західний кордон проходив (до 70-х років XIV ст.) по килійському гирлу Дунаю та

Дністра. Його північна точка сягала гирла р. Мурафи південніше сучасного міста Могилева-Подільського.

Від гирла р. Рось лінія кордону проходила на південний схід по Дніпру до гирла р. Псел, а потім вгору за течією до впадання в неї річок Хорол і Голтви. Звідси кордон проходив на схід до р. Ворскли (південніше Полтави). Від середньої течії Ворскли кордон проходив на схід по верхів'ях річок Тагамлик (ліва притока Ворскли), Орчик – права притока р. Орелі і до гирла р. Мжа, що впадає в Сіверський Донець. Від гирла Мжи кордон проходив на схід по руслу Сіверського Дінця, вгору за течією, а потім вгору по р. Вовчій до середньої течії р. Оскол. Досягнувши Оскола, кордон різко повертав на північ вгору по річці і продовжувався до витоків р. Тим за її течією до річок Сосни, Труди, Неручі. В цьому районі на північ ішла смуга буферних зон напівтатарських-напівслов'янських васальних територій, з яких у XV-XVI ст. сформувалися Єлеське, Новосільське, Болховське князівства. Північним кордоном цього буферного району була р. Уна, що впадала в Оку. Південний кордон проходив через Рязанське князівство, безпосередньо межуючи з Золотою Ордою по течії р. Мокши і у межиріччі Цни та Сури.

Із 70-х років XIV ст. західний кордон Орди змінюється: вона втрачає землі на захід від Дніпра, у межиріччі Дніпра й Дністра. Ця територія відходить до Великого князівства Литовського, яке поширило свою експансію до Чорного моря.

Етнічно Улус Джучі при своєму утворенні був дуже різноманітним. Його панівний прошарок був монгольським, а основна маса кочівників – тюркською. Вона складалася, головним чином, з кипчаків-половців, а також тюрків, печенігів, берендеїв і тюркських народностей Заволжя і Середньої Азії. За два століття існування Великого Улусу

Історична довідка

ЗОЛОТА ОРДА. Досі не з'ясовано, як і чому виникла ця назва. У мусульманських джерелах (арабських, персидських, тюркських) є три терміни – “Улус Джучі”, “Кек-Орда” (“Синя Орда”) і “Ак-Орда” (“Біла Орда”), кожен з яких або співпадає із Золотою Ордою, або є її частиною. Німецький мандрівник Іоган Шильтбергер, відвідавши Орду на початку XV ст., назвав її “большие татары” (“Білою Ордою”).

Як пише Плано Карпіні, під час кожного з чотирьох днів, коли йшла церемонія обрання Гююка ханом монгольської імперії, монголи були одягнені в одяг строго визначеного кольору. У перший день – білого. На думку Е. Хара-Давана, цей день символізував участь Улусу Джучі (Золотій Орді) у виборах. Прийом цього дня відбувався у великому білому шатрі. Один з останніх ханів Золотій Орди Ахмат був убитий 1481 р. в його “білому шатрі”. Таким чином, Золота Орда, швидше за все, була відома сучасникам як Біла Орда. А вперше згадка назви Золота Орда з'являється в “Історії про Казанське царство” (близько 1564р.). Ще раніше ця назва зустрічається в руських літописах як назва ставки хана (на знак золотої юрти).

його населення стало етнічно однорідним. Знаць прийняла тюркську (половецьку) мову, а в XV ст. виник новий народ – татари. Але

політичної єдності татари не зберегли. У 30-х роках XV ст. від Орди відділяється Середнє Поволжя (Казань), Крим, Астрахань.

Захоплені монгольськими війнами у 1237 – 1241 р.р. руські землі не ввійшли безпосередньо до складу Улусу Джучі. Ординські хани розглядали руські князівства як політично автономні, що мають свою владу, але залежні від ханів і тому зобов'язані платити їм данину. Тобто князівства перебували у васальній залежності від хана. З цього часу давньоруська держава перестає існувати. На Русі починається іноземне іго.

На Південно-Західній Русі (Україна) – в Переяславській і на певний час в Київській землях та Подолії – монголи повністю ліквідували княжу адміністрацію та замінили її своїм прямим управлінням. У Чернігово-Сіверських землях, як і Східній Русі, монголи встановили своє управління поряд із княжою адміністрацією.

Історична довідка

ЯРЛИК – указ хана з питань законодавства або управління – підлягав обнародуванню словесно або у вигляді ханських грамот. Ярлики писалися при загальному призначенні кількох мовами – для кожного народу. До ярлика замість печатки пришивалася червона тамга хана – герб. Крім того, видача ярлика супроводжувалася видачею пайци.

ПАЙЦА (байса, лейса) – золоті, срібні, чавунні, бронзові й дерев'яні дощечки, видані від імені монгольських ханів як перепустки чи мандати, за якими їх власникам надавалося все необхідне в дорозі.

Монголи дозволяли місцевим князям правити їхніми ж князівствами під владою хана Великого Улусу і сюзеренітетом Великого Хана Монголії. Кожен князь мав одержати ярлик на князівство від хана, після чого посланець хана (елчі) урочисто коронував його. Хан міг у будь-який час забрати назад княжий ярлик, якщо були причини сумніватись у відданості князя. У випадку відкритої опозиції з боку князя чи народу або сварки між князями хан посилав на Русь свої війська.

У завойованих землях монголи поспішали визначити платоспроможність населення, переписуючи його.

Монгольські переписи населення на Русі проводилися за наказом великого хана, узгодженого з ханом Золотої Орди.

Перший перепис (за даними Г. Вернадського) провели 1245 р. Тоді обклали податком Київську землю і Поділля, а в 1255 р. переписали Чернігівську і, можливо, Переяславську землю. На думку частини істориків, у 1260 р. переписали населення Галичини й Волині (дані ці спірні).

Відповідно до основних принципів монгольської політики перепис мав дві мети: встановити кількість можливих рекрутів і визначити кількість платників податків.

Не підлягали перепису духовенство і люди, які жили на церковних землях. Все інше населення було поділене на «тьми» (міриади), «тисячі», «сотні» і «десятки». Цей розподіл був одиницею оподаткування. Іншими словами, кожне ділення було військово-фінансовим районом, територіальною одиницею, з якої бралась відповідна кількість рекрутів і

податків. Великі міста повинні були сплачувати особливі податки і тому в ці райони не включалися.

Загальний прибуток із податків з Русі (включаючи великі міста) оцінювався відповідно до кількості податкових округів («тьми»). Їх список на території України зберігся у двох документах: у ярлику кримського хана Менглі-Гірея, складеному для польського короля Сигізмунда I (1507 р.), і в листі короля Сигізмунда I кримському хану Сагіб-Гірею (1540 р.).

«Тьми» названі по таких містах і районах: 1. Київ; 2. Володимир-Волинський; 3. Луцьк; 4. Сокал; 5. Поділля (Вінниця); 6. Кам'янець; 7. Брацлав; 8. Чернігів; 9. Тьма Еголдая (північно-східна частина Переяславського князівства); 10. Охура (на захід від Харкова). Далі йдуть регіони, що виходять за межі України: 11. Курськ; 12. Любуцьк (на р. Ока); 13. Смоленськ; 14. Полоцьк; 15. Рязань; 16. Пронськ. До цього переліку можна додати Галичину (відійшла до Польщі в 1349 р.), де після каральної експедиції Бурундая було створено три «тьми»: 17. Галич; 18. Львів; 19. Санок (дані спірні).

Всього на території Русі було 43 «тьми», з них на Україні – 13. У кожній «тьмі» вербуванням воїнів та збором податків займалася мережа адміністративних чиновників, які несли відповідальність тільки перед ханом. Чиновників називали «даруга». Даругами були лише монголи, і вони представляли хана в підкорених землях, крім того, контролювали діяльність князя.

Даруги, які служили на Русі, в літописах іменувалися «баскаками». Це тюркський термін, значення якого повністю відповідає монгольському «даруга». Кожен *баскак мав у своєму розпорядженні військовий підрозділ для утримання порядку і дисципліни в районі.* В цих загонах служило й місцеве населення. Кожному баскакському підрозділу відводилося постійне житло, що з часом стало провітаючим поселенням і називалося «татарською слобідкою» (мешканці не сплачували податків). Сліди таких поселень збереглися в топоніміці України.

Рис. 1.4. Піший монгол

Про баскаків на українських землях писав Плано Карпіні. Про них у Галицькому князівстві в 1255 р. повідомляє Іпатіївський літопис. Баскак Ахмат (Ахмед) знаходився в Чернігово-Сіверській землі.

Виникнення системи баскацтва, на нашу думку, стало законодавчим, бо організація управління улусами в Монгольській імперії була складовою частиною влади хана. Саме поняття «улус» (уділ) включає в себе не тільки відповідну територію, а й людей, що кочували або жили на цих територіях. Все здобуте під час завойовницьких походів належало улусам, що формально входили до складу Монгольської імперії, але певної системи адміністративного контролю в них не існувало. Однак була чітка система збору данини, що постійно контролювалася з боку ханської адміністрації, бо данина складала основу економічного існування Монгольської імперії і самої влади хана. Тому можна сказати, що *баскаки були ханськими чиновниками, в обов'язки яких входив і перепис населення, і збір данини в Орду.*

Питання про існування баскацтва в Південно-Західній Русі в історії є спірним. В історіографії існує дві протилежні думки. Зокрема, В. Паушто вважає, що тут його не було. С. Соловйов, Д. Багалій і Н. Полонська-Василенко дотримувалися протилежних поглядів. Як би там не було, в кінці XIII – першій половині XIV ст. посада баскака ліквідується. Збір данини покладається на князів під відповідальність великого князя.

Існувало два різновиди податків: прямі податки з населення сільських районів і міські.

Основний прямий податок називався «харадж» – «ординська данина» – або «вихід». В його основі лежала десятина. Монголи вимагали десятю частину з «усього». Худоба і продукти харчування також підлягали десятині. Уже 1246 р. Плано Карпіні засвідчив, як один із баскаків «в Русії», перерахувавши жителів, зобов'язав кожного щорічно віддавати по одній ведмежій, бобровій, соболиній, тхорячій та лисячій шкурах. «И всякий, кто не даст этого, должен быть отвeден к татарам и обращен в их раба». За підрахунками В. Кучкіна, кожне село в XIV ст. мало віддати Орді приблизно по 2 т зерна.

Крім хараджа, існував ряд інших податків. Поплужне (рало) було податком на зорану землю. Ям – особливий податок на утримання кіннопоштової станції. Ще один податок, який згадується в ханських ярликах, – війна (військовий або солдатський податок), напевне його збирали в ті роки, коли не вербували рекрутів. І ще один податок називався митом.

Основний податок, який сплачували великі міста, називався «тамга». Вона платилася золотом або в крайньому разі відраховувалася в золоті. Найбільш багаті купці («гості») обкладалися податком індивідуально; купці середнього достатку об'єднувалися в асоціації і служили одиницями оподаткування. З часом тамга набула форми податку на обіг товарів і збиралася як мито. Збирався також місцевий податок на товари – мит (звідси слово «митниця»).

Ще однією важкою повинністю було зобов'язання поставляти воїнів до монгольського війська, брати участь у військових походах. У II половині XIII ст. слов'янські полки діють у військових операціях монголів проти Угорщини, Польщі, народів Північного Кавказу і Візантії. На початку XIV ст. галицькі полки підтримують монголів у війні проти Литви і Польщі.

Крім васально залежних князівств, на Русі були райони, що перебували під безпосередньою владою хана і на які не розповсюджувалась юрисдикція князів. Населення цих районів було організоване в общини (десятки) і групи общин (сотні і орди), кожна з яких обирала власних старшин: сотників і ватаманів. За даними Г. Вернадського, такі групи в Південно-Західній Русі (Україні) називалися «люди сотенні», «ординці» і «люди каланні». У Східній Русі подібні категорії називалися «люди численні», «ординці» і «делюї».

1. Люди сотенні. Згідно з галицькими документами, на які посилається Г. Вернадський у роботі «Монголи і Русь», кожний член сотні був назавжди прикріплений до соцької спільноти. Якщо він хотів покинути общину, то повинен був знайти собі зміну — людину, яка взяла б на себе всі його зобов'язання; цю заміну повинна була затвердити соцька влада. На чолі сотні стояв соцький. Головним обов'язком людей сотні було обробляти землю. Сотня володіла худобою і наділяла биками й іншими тваринами кожного члена общини. В монгольський період продукція використовувалась для потреб загонів баскака. У кінці XV ст. галицькі сотенні общини концентрувалися біля замку Санок.

2. Ординці. Вони також були організовані в общини. Одержали свою назву тому, що виконували відповідну роботу для ставки найближчого монгольського воєначальника («орда» (по-монгольськи — орду) — табір чи ставка хана, а також командира великого військового загону). Люди, які не належали до орди, могли приєднатися до неї, якщо перебирали на себе всі зобов'язання та обов'язки ординця (тобто, члена орди). Людина, яка поступила в орду, повинна була служити там все життя, її нащадки також. У джерелах згадуються дві категорії посадових осіб орди: тівуни і ватамани. Тівун був суддею, ватаман — ватажком місцевої ординської одиниці. У XV ст. галицькі ординці жили в селах Галицького і Львівського округів. Відповідно до документів обов'язки ординців мали різноманітний характер.

3. Каланні люди. У Галичині у помонгольський період важко було відрізнити каланних від сотенних людей. При монголах вони, напевне, складали окрему групу. В документах каланні визначаються як «невільні люди» (*hominess illiberi*), а також як «королівські люди» (*hominess regales*). Хоча і прикріплені до княжих володінь каланні могли звертатися в суд і виступати в ролі свідків, мали право володіти власністю. Г. Вернадський вважає, що вони були нащадками слов'ян, за-

хоплених монголами в полон і обернених в рабство, аби вони служили хану. Можливо, що деякі з цих полонених були викуплені з рабства королем Польщі або великим князем литовським для виконання різноманітних робіт з метою компенсації витрат.

Монгольська система управління функціонувала на території сучасної України протягом приблизно століття і припинила своє існування в середині XIV ст., в Галичині 1349 р., коли це князівство захопила Польща. До 1363 р. більшість інших українських земель визнала панування великого литовського князя, і тому вони також були втрачені для монголів.

4. Ординське іго і його особливості

Недивлячись на величезний фактичний матеріал, накопичений на сьогодні, в історіографії переконливої відповіді на питання, що ж таке ординське іго, по суті, немає.

В українській історіографії існує два протилежних погляди на те, чи було іго на Україні. Перший: іго було на Південно-Західній Русі (Україні), але воно було не таке тяжке, як у Північно-Східній Русі (Н. Полонська-Василенко). Другий: в Галицько-Волинському князівстві іго було відсутнє, оскільки саме «за князювання Данила Романовича літописи повідомляють про приведення землі в квітучий стан, облаштування міст, посилення торгівлі» (М. Ждан).

В українських і зарубіжних істориків існує концепція, що Південно-Західна Русь ніколи не була під владою Орди, а Данило Галицький не сплачував їй данини (М. Ждан, А. Назаренко). Однак, в історичній науці панує думка про підкорення Ордою Південно-Західної Русі (В. Пашуто, М. Котляр, С. Бердяєв).

Ще з далеких часів, коли руські літописці, «сучасники нашестя Батия», описували події 1237-1240 р.р., робилися спроби об'єктивно оцінити їх, показати наслідки. *Треба звернути увагу на те, що всі без винятку літописи, не дивлячись на різну політичну орієнтацію їх авторів, називають монгольське нашестя «злом християнським» і з гіркотою згадують колишню могутність Русі, її багатство і велич.*

На сучасному етапі вивчення ординського іга твердження про його негативний вплив залишається традиційним.

На противагу цій концепції, інші дослідники доводять (особливо під впливом наукових робіт Л. Гумельова), що монгольський вплив був позитивним явищем.

Розглядаючи й аналізуючи питання, пов'язані з ординським ігом, треба відзначити, що у порівнянні з іншими землями на Русі воно мало різні особливості як позитивні, так і негативні.

1. Політичні особливості. Руські землі безпосередньо не ввійшли до складу Великого Улусу і, на відміну від Болгарії, Вірменії та інших

країн, знать Київської Русі не була знищена монгольськими завойовниками. Князі мали їздити в Орду, щоб одержати там підтвердження свого князівства – ханський ярлик. Поїздки князів в Орду нерідко супроводжувалися приниженнями, а в ряді випадків і смертю.

Роздаючи князям ярлики, ординські хани прагнули регулювати політичні відносини між підвладними їм князівствами. Перешкоджаючи посиленню того чи іншого князя, розпалюючи чвари і суперечки між ними, монголи мали для себе неабияку користь. Показовий приклад: з 1243 р. до 1350 р. монгольські завойовники здійснили 30 набігів і 5 нашеств на руські землі, з них на прохання місцевих князів відповідно 19 і 3.

Орда провадила на Русі політику «розподіляй і владарюй». Боротьба між князями була вигідна лише монголам. Правда, в міжусобні конфлікти Південно-Західної Русі монголи практично не втручалися. А спустошливі набіги ординців, від яких так потерпала Північно-Східна Русь, були, головним чином, у перші десятиліття після монгольського нашествия. Потім вони фіксувалися епізодично. Організацію набігів ускладнювала

географічна віддаленість південно-руських князівств та сепаратизм ханських намісників, які опікувалися землями на захід від Дону.

Треба відзначити й те, що в літописах нема свідчень про відвідини галицько-волинськими князями у другій половині XIII ст. Золотої Орди, хоча данину князі продовжували сплачувати.

2. Економічні особливості. Масові спустошення, податки і повинності, накладені загарб-

Мал. 1.5. Татарин.
Мал. А. Дюрера початку XVI ст.

никами, призвели до зatoryного економічного спаду. Понад усе постраждали міста, а також старі центри руської землі, як Київ, Чернігів, Переяслав, які втратили своє колишнє значення на кілька століть. За підрахунками археологів, із 74 міст Київської Русі XII-XIII ст. 49 були розорені монголами. Крім того, 14 так і не піднялися з руїн, а ще 14 перетворилися на села. За даними А. Кузи, у Київській землі було зруйновано до 83% міст, Переяславській – 81%, Чернігово-Сіверській – 74%, Галицько-Волинській – 76%.

Монгольська політика забирати вмілих майстрів і кваліфікованих ремісників на службу до хана не могла не перервати розвиток виробничих традицій. З розгромом у Києві 1240 р. майстерень із виготовлення емалей і знищенням або полоненням майстрів зникло мистецтво перегородної емалі, яке досягло в Київській Русі високого рівня. Були втрачені цілі галузі ремесел: техніка чорнення, глазурування поліхромної кераміки, різьба по каменю та ін.

Нашестя і політика монголів у ставленні до ремісників сильно підірвали промислове виробництво. Зменшення виробництва товарів стало причиною зменшення торгівлі (тільки в XIV ст. торгівля стала послідовно розвиватися).

Знищення населення, рабство та втечі людей були головними чинниками, що вплинули на зменшення кількості населення на Півдні Русі. Проходило переселення у лісові зони на Північ, Захід та в Карпати.

Сільське господарство менше потерпіло від нашестя. Монголи самі заохочували обробляти землю, сіяти зернові культури (пшеницю, просо). Селяни виплачували основну частину данини зерном, тому монголи не були зацікавлені в зменшенні продуктивності сільського господарства. Така само ситуація спостерігалась і по відношенню до мисливства і рибальства. У кінці XIII – на поч. XIV ст. збір податків був переданий руським князям, що сприяло в подальшому зміцненню їхньої влади і в кінцевому рахунку звільненню від іга.

3. Ідеологічні особливості. В Київській Русі, як і в середньовічному Заході, головну роль у духовному житті відігравала церква. Монгольське нашестя мало вплив і в цій сфері, але він був найрізноманітнішим. Перший удар монгольського нашестя був для церкви таким же важким, як і в інших сферах життя і культури. Багато священників, включаючи самого митрополита, загинули; безліч соборів, монастирів і церков були спалені або пограбовані. Київ, митрополія руської церкви, був так спустошений, що ще багато літ не зміг бути центром церковної адміністрації.

Необхідно відзначити, що монголи під час Батия були язичниками і в своїх загарбницьких війнах не рахувалися з моральними нормами ні буддизму, ні ісламу, ні християнства. В той же час монголи не переслідували саму релігію, окрім іудейської.

У 1270 р. хан Менгу-Тімур видав наказ: «На Русі да не дерзнет никто посармления церкви и обители митрополитов...Свободными от всех податей и повинностей да будут их города, области, деревни и земли...Все это принадлежит Богу, и сами они Божьи. Да помолятся они за нас». Такою була політика монгольських ханів відносно церкви, яку вони справедливо вважали політичною силою і використовували в своїх інтересах.

Але не все так просто. Поряд з тим, що серед священників типовими стали лукавство, хитрощі, низькопоклонство, ганебні прояви інстинкту самозбереження, церква, захищена ханською грамотою, реорганізовується і з часом стає сильнішою, ніж до монгольського іга. Цей час був періодом, коли православна церква мала можливість створити могутню матеріальну базу. Оскільки церковні землі були захищені від втручання державної влади, як ханської, так і князівської, церква стала залучати до роботи на її землях селян, і її частка у виробництві сільськогосподарської продукції постійно зростала. Рівень розвитку, досягнутий церквою на кінець першого століття монгольського панування, сприяв її духовній діяльності. Було організовано кілька нових єпархій: чотири в Східній Русі, дві – у Західній і одна в Сараї. Кількість церков і монастирів зростала. Відповідно до Ключевського, до середини XIV ст. було засновано 30 нових монастирів.

У другій половині XIV ст. церква стає тією силою, яка об'єднує князівства у боротьбі проти Орди. Серед активних борців з ординським ігом назвемо митрополитів Алексія (Єлеферія Плещеева, сина чернігівського боярина Федора Бяконта), Кипріяна, преподобного Сергія Радонезького, ченців Пересвета і Ослябю.

4. Військові особливості. Слов'янські князі разом зі своїми військами змушені були брати участь в різних військових кампаніях монгольських ханів. Крім того, тисячі слов'ян регулярно призивались до монгольської армії. Більша частина рекрутів періодично відправлялися в Орду і Китай, але частина з них залишалась для місцевих потреб і служила в загонах баскаків. А. Насонов вважає, що набір до монгольської армії був проведений вже 1238–1240 р.р., і в західному поході 1241 р. в армії Батія діяли слов'янські полки. Відбірний загін слов'янських воїнів охороняв ставку хана в столиці Орди – Сарай-Бату. У хроніці Матвія Паризького наведено лист двох ченців, в якому повідомлялося, що в монгольській армії «много куманов и псевдохристиан», тобто православних.

Мал. 1.6. Кінний монгол. Мал з китайської енциклопедії XVII ст.

Л. Гумельов у роботі «Від Русі до Росії» пише, що біля Пекіна виникли руські слободи, мешканці яких склали в монгольських військах окремі дивізії, які ходили в Індокитай, Бірму, де билися й отримували перемоги для монгольського хана. Руські поселення в Китаї проіснували до кінця XIV ст., поки в ході антимонгольських повстань не були знищені китайцями разом з їхніми мешканцями.

У той же час служба в монгольській армії мала і свої позитивні результати. Монгольська тактика оточення ворогів з обох флангів успішно застосовувалася проти них самих (битва при Вожі 1378 р. є чудовим прикладом). Князі запровадили в своїх арміях деякі монгольські обладунки і озброєння (ще в 1246 р. війська Данила Галицького були екіпровані в монгольському стилі, екіпівка запорізьких козаків у XVI-XVII ст. мала також монгольський вплив).

Особливості монгольської політики призвели до того, що по відношенню до монголів Русь розкололася на дві частини: Північно-Східна Русь прийняла «щирю дружбу», запропоновану Батисем, і всіляко ухилилася від зближення з Європою. Південно-Західна Русь була орієнтована на Європу. Князь Данило Галицький в союзі з європейськими країнами намагався створити антимонгольську коаліцію.

З огляду на вищесказане можна зробити висновок, що монгольська навала відіграла трагічну роль в історії Південно-Західних земель (України). Перервався процес об'єднання князівств: вони були позбавлені політичної незалежності. У боротьбі з навалою народ зазнав величезних людських втрат. Жахливого удару зазнали економіка та культура. Відновлення чисельності населення, повноправного економічного і культурного життя, особливо на Лівобережжі та Півдні тривало 300 – 350 років. Ця катастрофа на кілька століть істотно уповільнила плин історичного процесу в регіоні. М. Грушевський писав, що в постмонгольські часи Середнє Подніпров'я, «яке в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи... стало глибоким перелогом, на якому буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї наново сходили сходи суспільного життя, де в чому нав'язуючись до традицій давніших, староруських, в іншому – розвиваючись вповні оригінально серед дозвілля цих здичавілих пустинь».

